

УДК 82-311.2

ДІАЛОГ РІЗНИХ КУЛЬТУР (ТВОРЧІ ЗВ'ЯЗКИ Е. ГОФМАНА І М. ГОГОЛЯ)

Ружеви́ч Я.І.

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

Стаття присвячена дослідженню діалогу двох культур. Розглянуто творчі зв'язки М. Гоголя і Е. Гофмана. Розкривається літературна послідовність Е. Гофмана. Окреслено спільність розробки фантастичного у німецького та українського письменників. Художній твір розглядається як явище культури певного народу конкретної історичної доби.

Ключові слова: література, культура, романтизм, гротеск, фантастика, діалог.

Постановка проблеми. Художня література як унікальна форма збереження духовного досвіду людства займає особливе місце у культурній картині світу. Літературний твір є помітним історико-культурним явищем, продуктом специфічної людської діяльності з відтворення дійсності, внаслідок чого відбувається передача духовного досвіду людства. Оскільки культура – це водночас «технологія, спосіб і форма накопичення, збереження і передачі інформації» [2, с. 215], то культурну інформацію розуміємо насамперед як інтелектуальний та морально-естетичний досвід людства, втілений митцями в художніх творах і збережений у світовій культурі.

У філософській та педагогічній літературі стверджується думка про виховання «людини культури» (В. Біблер, І. Берлянд, Ю. Курганов, Н. Пахомов та ін.). Така людина не сприймає готових істин і приймає власні рішення, у процесі пошуку яких стає зацікавленою в діалозі з іншими історичними культурами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні засади порушеної проблеми закладені працями М. Бахтіна, Ю. Борева, В. Доманського, А. Єсіна. Культурологічні основи вивчення літератури розглядаються у розвідках З. Кирилюк, О. Куцевол, О. Ніколаєнко, Б. Шалагінова та інших. У працях, присвячених дослідженню творчості Е. Гофмана та М. Гоголя розкривається художня своєрідність їх творів [8], важливі проблеми поетики, художня майстерність авторів [9], [11]. Висвітлюється також літературний процес у його характерних закономірностях і структурах, розкривається індивідуально неповторний художній світ Гоголя [10] і Гофмана [11].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні монографії та дисертаційні роботи розкривають багатогранність творчості Гоголя і Гофмана, але слід зауважити, що немає дослідження, в якому розкривалися б творчі зв'язки та спільність розробки фантастичного у німецького та українського письменників.

Мета – проаналізувати творчі зв'язки Гоголя і Гофмана та спільність розробки фантастичного у різних культурах.

Виклад основного матеріалу. Поняття культури услід за Ю. Боровим розглядаємо у трьох значеннях: а) широкому, що охоплює будь-яку діяльність і власне систему суспільних цінностей; б) вузькому, що означає лише інтелектуальну й художню діяльність та її результати; в) аксіологічному, що має оцінювальне значення [2, с. 215].

Орієнтуємось на культурологічну концепцію А. Єсіна, яка складається з трьох основних послань: 1) культура – це особливе, відмінне від цивілізації ставлення людини до світу; 2) культура – це система цінностей; 3) основним носієм культури є окрема особистість [6].

Звертаємо увагу на те, що В. Доманський, орієнтуючись на постулати культурології, висуває «ідею літературоцентричності культури» [5, с. 6]: художні тексти розглядаються як культурний універсум; вони сприймаються як своєрідна «узагальнена модель світу, весь комплекс світосприйняття письменника, його філософські, естетичні, релігійні й моральні погляди та їх вираження за допомогою системи знаків, кодів, мотивів, міфологем, символів» [5, с. 30].

Концептуальним положенням нашого дослідження є твердження М. Бахтіна про те, що одна культура розкриває свої глибини під час зустрічі з іншою: між ними починається ніби діалог, який долає замкнутість та односторонність цих культур, що людська природа може розкриватися в різних культурах по-різному [1, с. 335].

Зарубіжна література має в цьому сенсі важливу перевагу, оскільки пов'язана з різноманітними текстами, які належать до різних типів культури. На думку Ж. Клименко, «Сприймаючи інокультурний текст, реципієнт сприймає його через призму своєї культури...» [7, с. 74], але перекладний твір мистецтва не втрачає своїх естетичних якостей і виконує специфічну пізнавальну функцію, пов'язану з інокультурною природою тексту. Спілкування з шедеврами зарубіжної літератури сприяє підготовці читача до взаємодії з культурами світу й моделюванню своєї поведінки до інших культурних контекстів.

До зарубіжних романтиків, особливо до Е. Гофмана, близький український письменник М. Гоголь. Він продовжує і розвиває гофманівську тематику, принципи його поетики. Проблеми, яких торкалися обидва письменники у своїх творах, залишаються актуальними і сьогодні: протиріччя між духовними і матеріальними цінностями, незалежність у виборі життєвого шляху, співіснування прекрасного й потворного.

Гоголь і Гофман виявляли цікавість до фантастики й вводили її до своїх творів. Фантастичною, надзвичайною здається Гоголю, так як і Гофману, влада грошей, яка все більше захоплює світ. Обидва письменники відобразили зростаючу втрату вірних ціннісних орієнтацій, наступ згубного хаосу, корені якого – в золотому

мареві. У суспільства зміщені всі уявлення про цінності. І все це роблять гроші, золото (у Гофмана – це три золоті волосини, якими фея із жалісливості нагородила виродека Цахеса). Ця зловісна сила робить замах на найвищий прояв і створіння людського духу – мистецтво, творчість.

Німецький романтик приводить читача до висновку, що художник самотній у світі, його не розуміють і принижують філістери, а суспільство, в якому панують прозаїчні інтереси, вигода і користь, є ворожим великому, справжньому мистецтву. Ця тематика знаходить продовження і розвиток у Гоголя («Портрет»), у творчості якого відчувається і зв'язок з романтичною темою «високого безумства», є фантастична двоплановість, наближена до романтичних традицій («Записки божевільного»), романтична іронія («Ніс»).

Фантастика Гофмана переважно казкова, вона торкається чарівних перетворень, незвичайних пригод, а також чудових властивостей звичайних предметів. На це звертає увагу Г. Гейне, підкреслюючи, що Гофман знайшов «чаклунські формули» і може за власним бажанням викликати ворожих духів природи, оживити кожний камінь і перетворити в каміння все життя, перетворити людей у диких звірів [3, с. 393–395].

У своїх дослідженнях у галузі фантастики Гоголь розвиває принцип «паралелізму фантастичного й реального». Ю. Манн вважає, що «это был общий закон эволюции фантастических форм на исходе романтизма, – и гоголевская линия до поры до времени развивалась во многом параллельно гофмановской» [9, с. 76]. Наприклад, збігається впровадження словесно-образної форми фантастики, інтерес до форм завуальованої (неявної) фантастики в «Мадемуазель Скудері Гофмана та в «Записках божевільного», «Портреті» Гоголя.

Так само як і у Гофмана, фантастика, казковість – невід'ємний елемент гоголівських творів, що то надає їм особливої таємничості, то обертається гострим, комічним гротеском. Казково-фантастичні епізоди в повістях переплітаються з реальними описами побуту, зображенням психологічно переконливих образів чиновників.

У Гофмана гротескні образи виявляють нерозумність законів існуючого устрою світу. У казці огидний потвора, наділений чарівним даром присвоювати собі заслуги оточуючих, викликає захоплення, стає всесильним міністром («Крихітка Цахес»).

Ю. Манн бачив у побудові «Записок божевільного» деяку аналогію «Життєвим поглядам kota Мурра», але підкреслював, що у Гофмана поєднуються два самостійних документи: біографія kota Мурра та життєвий опис Крейслера, що мотивовано позасюжетною причиною: помилкою під час видання рукопису. У Гоголя витримано єдиний план, і «собаче листування» входить у цей план як епізод, пов'язаний із вчинками та душевним станом персонажу (Поприщина) [9, с. 102–103].

Вважаємо, що в «Записках божевільного» Гоголь продовжив гофманівську манеру лукавих і водночас нещадно злих і гострих натяків, характерних для «кошачої» лінії роману «Життєві погляди kota Мурра». Тут гофманівський художній прийом гротеску знайшов одне з найкращих відтворень у листах Меджі, де дотепно висміюється вишуканий тон великосвітського суспіль-

ства. «Собаче» сприйняття життя є по-своєму «природним», заключає дещо «вільнодумне», завдяки чому вдається гротескна картина ієрархії суспільних цінностей. Як і в епізоді з орденською стрічкою, про яку розповідає Меджі: «... а по обіді підняв мене до своєї шиї й сказав: «А глянь, Меджі, що воно таке». Я побачила якусь стрічечку. Я понюхала її, та не знайшла ніякого аромату; нарешті потихеньку лизнула: солонувате трошки» [4, с. 174].

Для того, щоб підкреслити, що титулярний радник – рядовий, типовий чиновник, Гоголь вводить у текст пародію на «світський роман» в листах. Поприщину, який поступово божеволіє, здається, що він читає собачі листи. Вони побудовані на рівні низькопробних романів, які чиновнику доводилося читати. А їх стиль цілком відповідає низькому естетичному смаку самого Поприщина.

У сатиричних портретах Гоголь не звертається до гротеску, а використовує прийом акцентування однієї деталі. Так створюється портрет Поприщина в листі Меджі: «... якби ти знала, що це за потвора! Справжня черепаха в мішку... Прізвище в нього пречудне. Він завжди сидить та гострить пера. Волосся в нього на голові дуже схоже на сіно. Папа часом посилає його замість слуги. Софі ніяк не може втриматись від сміху, коли дивиться на нього» [4, с. 176].

У цьому портреті звертає на себе увагу виділення характерної деталі (незначний, нікчемний, жалюгідний) і надання їй значення цілого («маленька людина»).

Титулярний радник Поприщин духовно нікчемний та жалюгідний. Його розумовий світогляд вихований та обмежений чиновницьким світом з хабарництвом, плітками, підлабузництвом, вульгарністю. Але в маленькому чиновникові живе разом з тим думка про те, що він не гірший за інших. Та щоб найяскравіше передати це амбіційне уявлення, автор блискуче використовує промову: «Та чи знаєш ти, дурне бидло, що я чиновник, я благородного походження» [4, с. 169]; «Зачекай-но, друже! Будемо й ми полковником, а може, як бог дасть, і чим-небудь і значнішим... Що ж це ти вбив собі в голову, ніби крім тебе зовсім уже й немає порядної людини. Дай-но мені ручевського фрака, пошитого по моді, та нехай би я вив'язав собі такого, як ти, галстука, – ти не годен тоді і в слід мені ступити» [4, с. 170].

Поняття щастя співпадає у Поприщина з першим уявленням про ідеал. Гоголівський герой із заздрістю дивиться на свого керівника відділення, на якому «ручевський фрак» і «чоботи по тридцять карбованців». Він і сам хотів би так вдягатися. Поприщин заздрить директору, а шарудіння сукні генеральської доньки для нього – найкраща музика. Мрія про директорську доньку зливається з бажанням проникнути у «вищі сфери», ближче подивитись на життя панів, зрозуміти, про що міркує директор.

Поприщин вихваляється перед лакеєм, починає сварити мужика – «свиню», який не ходить у театр, критикує зовнішність свого керівника («... в нього обличчя скидається трохи на аптекарську пляшечку...»), а потім добирається до камер-юнкерів («Адже з того, що камер-юнкер, не проріжеться третє око в лобі...»).

У мріях Поприщин бачить себе генералом з блакитною стрічкою. Але для того, щоб досягти генеральської посади, потрібно служити років сорок. Він не хоче чекати, хоче миттю стати генерал-губернатором. І в цьому виявляється його бажання негайно подолати прірву, що розділяє чиновника з Його Величністю, перед якою він нещодавно тремтів, і, обриваючи свої фантазії, застерігає: «Нічого... нічого... мовчу». Але вже в цих поривах мовчання чується передвістя чогось незвичайного. В свідомості титулярного радника накопичується протест проти соціальної несправедливості. Це приводить його до безумства: він уявляє себе іспанським королем Фердинандом VIII.

У своєму безумстві Поприщин раптово підвищується, виявившись здатним на бунт, і підіймається до викриття: «Матір, батька, бога продадуть за гроші, честолобці, христородавці!» [4, с. 181].

Гоголь, так як і Гофман, не намагається ігнорувати дійсність, замінюючи її художнім уявленням. Фантастика служить письменникам засобом осягнення умов життя. У фантастичних пригодах, що трапляються з героями Гоголя і Гофмана, відображається дійсність. Фантастичне царство собак і котів, уявні вчені розмови і звичайні бійки, суперництво і романтичні зітхання – все це іронічне іносказання про звичай людей, що розвивалося в стилі реалістичної сатири. Тому Гоголь, відчувачи несправедливість суспільного устрою, його ворожість розвитку особистості, не тільки дав волю божевільному уявленню Поприщина, а представив карикатурну дійсність: висміяв і спародіював у його видіннях ту «нісенітницю», яку щоденно можна було знайти на сторінках офіційної російської газети. Герой Гоголя як би викидає все те, що накопичувалося в ньому за багато років мовчання, і, очистившись, з'являється перед нами у фіналі.

У повісті «Записки божевільного» відчувається зв'язок з романтичною темою «високого безумства».

Улюблений герой Гофмана – Крейслер – страждає від вульгарності, нерозуміння музики бюргерами. Він знедолений у суспільстві, яке не розуміє ні музики, ні його самого. Результатом цієї знедоленості є божевілля Крейслера. Але є різниця божевілля Крейслера (і інших героїв Гофмана) від власне хвороби: це не душевна неповноцінність, а, навпаки, стан вищого духовного піднесення, коли такий «безумець» є носієм кращих людських якостей і духовних спонукань.

Кіт Мурр аркуші свого рукопису перекладає, з його точки зору, макулатурними паперами. Але ці аркуші, які кіт дере і вкладає будь-як у свій манускрипт, є життєписом музиканта Крейслера.

Життєпис геніального композитора як макулатурні листи в кошачій біографії! Треба було володіти справді гофманівською фантазією, щоб надати гіркій іронії таку форму. Кому потрібне життя Крейслера, його сум та радощі? Хіба що на просушку графоманських вправ ученого kota.

Інакше розкривається тема божевілля в гоголівській повісті: Поприщин пише «листи» Меджі. У формі читання й коментування цього фантастичного листування розвивається – перекручено, потворно, за логікою «сну» – думка Поприщина, він розуміє реальне становище речей.

У процесі прогресування душевної хвороби Поприщин звільняється від вульгарності і лакейства, набуває людської гідності. Міркуючи про те, що все найкраще в світі дістається генералам і камерюнкерам, герой Гоголя приходить до висновку про абсурдність існуючої суспільної нерівності.

Гофман наділяє деяких своїх безумців великою поетичною змістовністю, розумінням поезії, співчуває їм, а Гоголь не співчуває Поприщину-чиновнику, коли він виглядає кумедним у своїх претензіях на значущість, коли він у своїй уяві стає королем, коли сміх читача вже «розчинений гіркотою». Це відбувається наприкінці повісті. Раптом, у найвищій точці свого безумства, Поприщин переживає осягання. Він виявляється здатним до страждань, згадує про матір, родину, дім – у ньому пробуджується людина. Тільки тепер Гоголь віддає йому найдорожчі свої образи і слова: «тройка бистрих, мов вихор, коней», «струна дзвенить у тумані», море, Італія...

Висновки і перспективи. Художній твір – універсум культури людства та виразник естетичного ідеалу митця, що зумовлюють розгляд прочитаного як моделі світу й концепції людини в ньому, а також є цілим комплексом світосприйняття письменника, його філософських, естетичних, релігійних і моральних поглядів та їхнього вираження за допомогою системи символів, кодів.

Характери героїв, сюжети, ситуації, манера оповіді – це підстави для висновку, що в останній повісті «Арабесок» – «Записках божевільного» – відчутний вплив стилю Гофмана. Фантастика, казковість, іронічне іносказання, гротеск, тема божевілля – невід'ємні елементи творів Гоголя і Гофмана. Все це дає можливість через творчість двох митців – німецького і українського – почути діалог різних культур.

Кожне покоління по-своєму трактує твори Гоголя і Гофмана, дещо приймає, чогось не розуміє, але не залишається байдужим – це головне, і означає, що ідеї письменників живуть і впливають на свідомість і душу читача.

Список літератури:

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
2. Боров Ю.Б. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов / Ю. Боров. – М.: ООО «Издательство «Астрель», ООО «Издательство АСТ», 2003. – 575 с.
3. Гейне Г. Романтическая школа. – Собр. соч. в 6-ти т. – М.: Худож. лит., 1982. – Т. 4. – С. 393–395.
4. Гоголь М. Твори в 3-х т. – К., 1952. – Т. 2. – С. 165–185.
5. Доманский В.А. Литература и культура: Культурологический подход к изучению словесности в школе: учебное пособие / В.А. Доманский. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 368 с.
6. Есин А.Б. Литературоведение. Культурология: Избранные труды / А.Б. Есин. – 2-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 352 с.
7. Клименко Ж.В. Теория і технологія вивчення перекладних художніх творів у старших класах загальноосвітньої школи: Монографія. – К.: НПУ імені М. Драгоманова, 2006. – 340 с.
8. Манн Ю. О гротеске в литературе. – М.: Сов. писатель, 1966. – 183 с.

9. Манн Ю. Поэтика Гоголя. – М.: Худож. лит., 1988. – 413 с.
10. Машинский С. Художественный мир Гоголя. – М.: Просвещение, 1979. – 432 с.
11. Шамрай А.П. Ернст Теодор Амадей Гофман. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1969. – 301 с.

Ружеви́ч Я.И.

Николаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского

ДИАЛОГ РАЗНЫХ КУЛЬТУР (ТВОРЧЕСКИЕ СВЯЗИ Э. ГОФМАНА И Н. ГОГОЛЯ)

Аннотация

Статья посвящена исследованию диалога двух культур. Рассмотрены творческие связи Н. Гоголя и Э. Гофмана. Раскрывается литературная преемственность Э. Гофмана. Определена общность разработки фантастического у немецкого и украинского писателей. Художественное произведение рассматривается как явление культуры определенного народа конкретного исторического времени.

Ключевые слова: литература, культура, романтизм, гротеск, фантастика, диалог.

Ruzhevich Y.I.

Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi National University

DIALOGUE OF DIFFERENT CULTURES (CREATIVE COMMUNICATIONS OF E. GOFMAN AND N. GOGOL)

Summary

The article is devoted to the study of the dialogue of two cultures. Creative connections of N. Gogol and E. Hoffmann are considered. The literary continuity of E. Hoffmann is revealed. The commonality of the development of the fantastic among German and Ukrainian writers is defined. Artwork is considered as a phenomenon of culture of a certain people of a particular historical time.

Keywords: literature, culture, romanticism, grotesque, fantasy, dialogue.